

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

ПАМ'ЯТКИ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ НА ДЕСНІ
ТА СЕЙМІ

Якщо для степової частини України вже з часів розкопок В. О. Гордцова і створеної ним класифікації пам'яток епохи бронзи існує загальна картина характеру і змін археологічних культур, то для лісостепової і поліської частин України створення такої схеми є ще справою майбутнього.

Існуюче зараз уявлення про епоху бронзи в північній частині України, що ґрунтується на незначному фактичному матеріалі, дуже фрагментарне і не відбиває дійсності.

Одним з першочергових завдань дослідження епохи бронзи в Поліссі має бути визначення окремих культур або груп пам'яток, встановлення їх хронологічної послідовності і території поширення.

В 1929 р. М. Я. Рудинський відкрив і частково обстежив стоянку епохи бронзи в урочищі Піски біля с. Мар'янівка, Путивльського району, Сумської області¹. Кераміка, зібрана тут, поділялась на дві різко відмінні групи: до першої, «мар'янівської неолітичної», названої так через подібність її до посуду культури ямково-гребінчастого неоліту, належали уламки тонкостінних посудин, орнаментованих по всьому корпусу наколами і шнуром. Другу, численнішу групу, становила кераміка більш товсто-стінна, з заглаженою, частково навіть підлощеною поверхнею і «чеканим» орнаментом. Її було зібрано в південно-західній частині урочища, разом з нею було знайдено також кілька знарядь з пісковіку і злитки металу — міді або бронзи.

На протязі багатьох років Мар'янівське поселення лишалось єдиним і тому основним джерелом, яке давало уявлення про характер кераміки епохи бронзи в лівобережному Поліссі України.

З 1952 р. Інститут археології АН УРСР проводив роботи по вивченню Українського Полісся². В результаті цих досліджень вдалося значно розширити уявлення про пам'ятки епохи бронзи в Поліссі, зокрема про обидві виділені М. Я. Рудинським керамічні групи.

В 1954 р. в районі середньої течії Десни і нижньої течії Сейму автором було обслідувано понад 20 поселень епохи бронзи. На багатьох з них було виявлено кераміку, аналогічну другій, пізнішій групі кераміки Мар'янівського поселення. Це дало можливість виділити певну групу пам'яток з характерними рисами культури³. Для того, щоб не змішувати її з мар'янівською «неолітичною» культурою, ми пропонуємо виділити

¹ М. Рудинський, Мар'янівська стація, Антропологія, III, К., 1930.

² Дослідження Д. Я. Телегіна на Сеймі, В. А. Іллінської у верхів'ях Псла, автора на Десні і Сеймі.

³ Більшість стоянок вперше була виявлена співробітником Сосницького музею Ю. М. Виноградським.

її під назвою «сосницької», тому що найбільша концентрація пам'яток цього типу була виявлена в районі Сосниці, Чернігівської області.

Як справедливо відмічав ще М. Я. Рудинський, більшість поселень епохи бронзи в Поліссі знаходиться в долинах річок Десни і Сейму, які досягають тут 10—12 км ширини. Звичайно поселення бувають розташовані посеред заплави, сильно заболоченої і прорізаної численними рукавами, на окремих піщаних підвищеннях — «грудках», як їх називає тут місцеве населення.

Більшість таких підвищень навіть під час самої великої повені не затоплюється. Їх висота над заплавою досягає в середньому 4—8 м. Розміри підвищень різні: інколи вони невеликі, довжиною 150—200 м, іноді більші, до 1,5 км в довжину.

На поселеннях Іванівка і Волинцеве, Путивльського району, Сумської області, Долинське і Боромка, Сосницького району, Чернігівської області, були проведені розкопки, в інших місцях — лише шурфування і збір підйомного матеріалу.

Іванівка. Поселення розташоване за 1,2 км на південь від с. Іванівка, в заплаві Сейму, на площі однієї з піщаних «грудок» — Максимовому Горбі¹. Довжина його 0,7 км, ширина — 0,5 км, висота над річкою близько 6 м. Розкоп площею 90 м² був закладений в центрі підвищення. Культурний шар залягав в гумусованому піску на глибині 0,1—0,4 м.

У верхньому шарі до глибини 0,20—0,25 м, крім кераміки епохи бронзи, траплялись також уламки посудин ранньослов'янського часу. В південній частині розкопу було виявлено досить глибоку землянку (до 1,15 м глибини). Її обриси, що простежувались лише починаючи з 0,6 м від поверхні, дозволяють вважати, що вона була чотирикутна в плані з трохи закругленими кутами, довжиною 7 м і шириною в середньому близько 6,2 м. В західній частині землянки стояла велика посудина, до половини закопана в землю. В південно-східному кутку було виявлено залишки вогнища у вигляді заглиблення діаметром 0,4 м, яке було заповнене попелом з вугликами; там же зустрічались численні грудки обпаленої глини. В межах землянки, особливо поблизу вогнища, знайдено багато кераміки і кісток тварин. Посудини, які мали різні розміри, від великих до зовсім малих, були виготовлені з добре вимішаної глини із значною домішкою товченого граніту. Поверхня їх здебільшого добре заглажена, іноді залощена. Колір блідорожевий і коричневожовтий. В невеликій кількості траплялися посудини сірого кольору.

Типовою формою є високі стрункі горшки із слабо опуклим корпусом, маленьким дном і широко відігнутими вінцями, край яких завжди потовщений і зрізаний навкіс. Найвідмітнішою рисою кераміки є орнаментация, яка часто вкриває весь корпус посудини або її верхню половину. Поширеним мотивом орнаментации є ряди коротких, навкіс поставлених рисочок, що оперізують посудину. Зустрічаються також трикутники або ламані зигзагоподібні пояси, виконані такими ж прокресленими лініями. Орнамент із відбитків зубчастого штампа і широких прогладжених ліній зустрічається значно рідше, як і неглибокі наколи під вінцями, нанесені круглою паличкою (табл. I, 5—12).

Крім кераміки, на поселенні було знайдено багато кісток бика, вівці, коня і свині.

Долинське, урочище Круг. Урочище розташоване за 2,5 км на північний схід від с. Долинське, в заплаві Сейму. Воно являє собою серповидної форми горб із суглинку, сильно гумусованого у верхній частині до глибини 0,20—0,25 м. В довжину урочище тягнеться майже на 1 км, в ширину не перевищує 200—300 м, висота над річкою близько

¹ Поселення виявлене і частково розкопане в 1953 р. Д. Я. Телегіним.

5 м. Підвищення вже багато років розорюється, тому культурний шар, особливо в західній половині, частково порушений.

В східній половині урочища було проведено шурфування і закладено невеликий розкоп (4 × 4 м), який перерізав землянку. Культурні залишки залягали тут до глибини 1,2 м. Підлога землянки простежувалась за шаром попелу, перемішаного з дрібними вугликами і перепале-

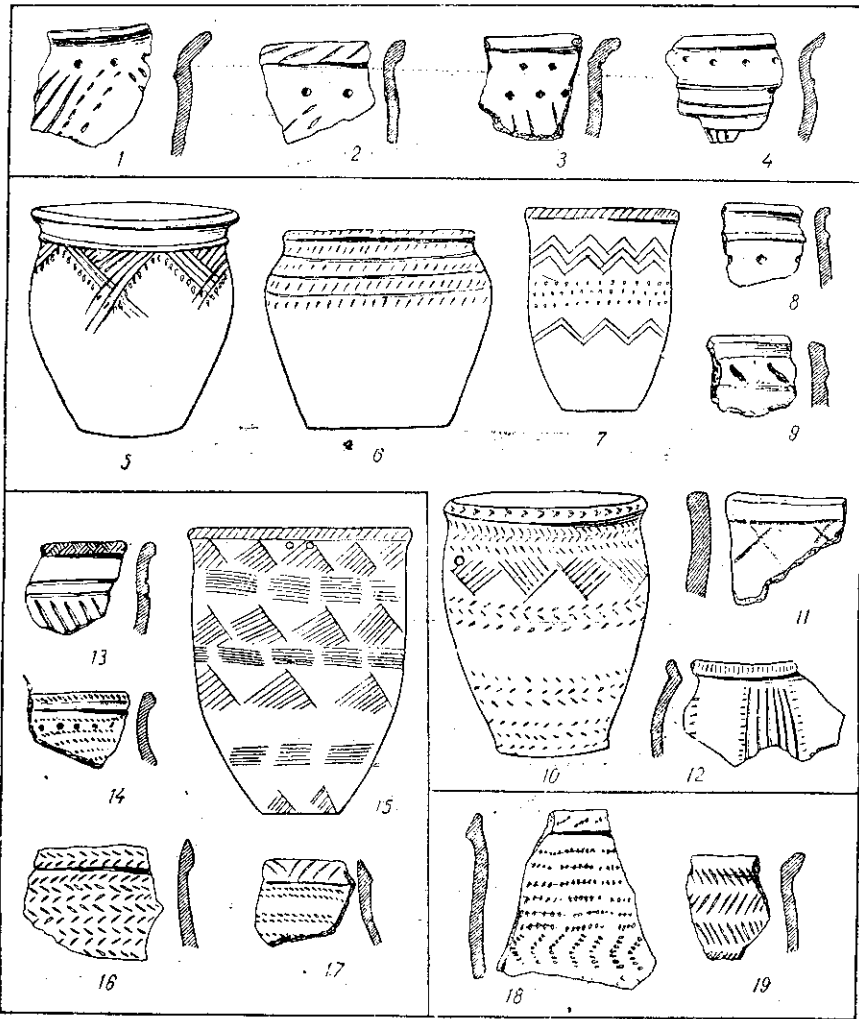

Табл. I. Кераміка сосницького типу.

1—4 — с. Долинське, урочище Круг; 5—12 — Іванівка; 13—17 — Сосниця, урочище Вершина; 18, 19 — Сосниця, урочище Боромка.

ними кістками тварин. В південно-східному кутку розкопу було виявлено купу великого, сильно обпаленого каміння і грудки печини з відбитками пруття і слідами пальців — можливо, залишки вогнища. Межі житла чітко спостерігались тільки в північно-східній частині розкопу, де вони добре окреслювались.

Кераміка в житлі і в шурфах однорідна і відноситься до одного часу. В цілому вона аналогічна кераміці, виявленій на поселенні Іванівка і описаній вище. Проте кераміка цього поселення має деякі особливості, які дозволяють відносити її, можливо, до трохи пізнішого часу. В невеликій кількості тут зустрічаються посудини з опуклим корпусом і вужчою, сильно профільованою горловиною. Трапляються уламки кераміки

з характерним чорним лощінням. Разом з тим орнаментация стає біднішою і схематичнішою. У більшості посудин орнаментовано не весь корпус, а тільки верхню частину, іноді лише вінця. Частіше зустрічається орнамент у вигляді валиків, що відділяють горло посудини від корпусу (табл. I, 1—4).

Так само як і на Іванівському поселенні, в Долинському знайдено кварцитові сокири клиновидної форми, а також кілька уламків про-свердених сокир і крем'яні наконечники із стерженьками.

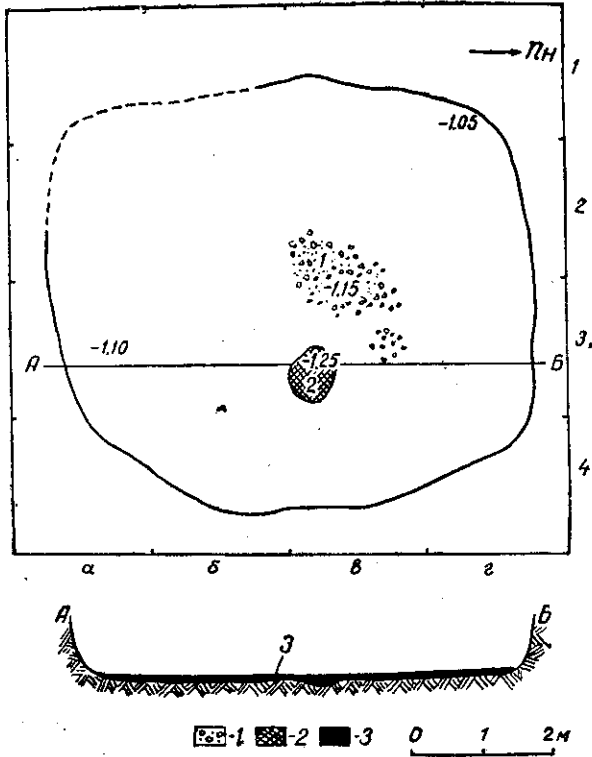

Рис. 1. Урочище Боромка поблизу Сосниці.
План та розріз житла.

1 — куски обпаленої глини; 2 — вогнище;
3 — вуглистія шар.

Тут було знайдено також багато кісток тварин (бика, вівці, коня, свині).

Сосниця, урочище Боромка. Це поселення знаходиться за 10 км на південь від селища міського типу Сосниця, на правому березі Десни, і розташоване на характерному останці високої піщаної тераси Десни, витягнутому за течією річки з південного заходу на північний схід. З боку річки останець підмитий і обривається стрімкою 18-метровою кручею. Північно-західну частину підвищення оточує озеро, розташоване в заплаві, очевидно старик Десни. Східна частина підвищення поруйнована будовами і сильно розвіяна. Західна, більш полого, зруйнована менше і в даний час заросла густим чагарником. Схил до річки тут являє собою начебто ряд східців, утворений майже рівними площадками. Закладені на них шурфи дали слабо насичений, очевидно зруйнований, культурний шар, що містить як кераміку епохи бронзи, так і рештки часів Київської Русі.

На найзахідній з цих площадок було виявлено краще збережені залишки поселення епохи бронзи. Загальна площа закладеного тут роз-

копу становила 120 м² (10 × 12 м). Культурні залишки залягали до глибини 0,35—0,40 м в шарі гумусованого піску, нижче йшов білий пісок із залізистими прошарками. В північно-східній частині розкопу на глибині 0,35 м оконтурились межі землянки прямокутної форми. Її розміри становлять 7,20 × 6,15 м. Підлога житла нерівна, вона трохи підвищувалась в напрямку від центра приміщення до стін (в центрі глибина землянки досягала 1,2 м, біля стін — 1—1,05 м). Підлога була вкрита вуглистим шаром товщиною до 5—7 см і дрібними грудочками сспаленої глини, багато з яких зберегли відбитки тонкого пруття. Можливо, що глиною була обмазана плетена покрівля житла, яка згоріла і осіла на підлогу. Майже в центрі землянки, трохи ближче до її північної стінки, було виявлено вогнище, від якого збереглися лише печина і каміння. На багатьох грудках обпаленої глини видно відбитки пруття.

Східна стінка житла була сильно зруйнована, можливо, що тут знаходився вхід (рис. 1).

Біля вогнища, серед каміння і печини, знайдено багато кісток тварин (бика, вівці, свині) і уламки посуду.

За характером кераміки поселення в урочищі Боромка ближче стоїть до Іванівки, ніж до Долинського. Лощеної кераміки тут немає, переважають посудини з косо зрізаними вінцями, орнаментовані короткими косими насічками. Своєрідну групу становлять посудини, прикрашені по всьому корпусу крапковим орнаментом (табл. I, 18).

Крім описаних пунктів, де мали місце розкопки, на багатьох поселеннях подібного типу було проведено розвідкову роботу. Серед них в першу чергу слід назвати в Путивльському районі Волинцеве, Дорошівку, Пересипки; в Білопільському — Глушець, в околицях Сосниці: урочища Гапішківку, Вершину, Чаші, Якличі та ін. Всі ці поселення також розміщені на підвищеннях в заплаві річок. Шурфування показало, що їх культурний шар простежується в середньому на глибину до 0,4—0,6 м. Він залягає в піску або в суглинку, залежно від геологічного складу останців. Знахідки, як правило, складаються з великої кількості уламків посуду, кісток тварин і нечисленних крем'яних і кварцитових знарядь.

Серед колекцій Сосницького музею зберігається багато подібної кераміки, зібраної в околицях Сосниці: в урочищах Вінниця і Мерляк, сс. Синютин, Купчичі і багатьох інших. В урочищі Вінниця разом із сосницькою керамікою зібрано уламки бронзового дроту і крем'яні наконечники стріл.

Велика кількість поселень сосницького типу відома також на Десні. В Чернігівському музеї зберігається кераміка сосницького типу з урочища Татарська Гірка, р. Білоус, сіл Півці, Гориця та ін. Нижче Чернігова за течією Десни до м. Остер в 1946—1947 рр. Н. А. Попко біля сіл Вовчок, Ладинка, Надіївка та ін. виявив і обстежив такі самі поселення¹. Нарешті, розвідковою експедицією «Великий Київ» в околицях Києва поселення сосницького типу були виявлені в гирлі Десни і на лівому березі Дніпра біля сіл Старосілля, Літочки, Пухівка, Хотянівка та ін.².

Пам'ятки сосницького типу відомі також в сс. Погорілівка, Кролевецького району³, і Бесідівка, Смілівського району, Сумської області⁴.

На Правобережжі Дніпра сосницьких пам'яток, наскільки нам відомо, немає. Їм відповідають тут близькі за культурою і часом комарівські

¹ Н. А. Попко, Звіт за розвідку по Десні в 1946—1947 рр., Архів Інституту археології АН УРСР.

² А. П. Савчук, Звіт про роботу Верхньо-Дубичанського загону експедиції «Великий Київ», Архів Інституту археології АН УРСР.

³ М. Я. Рудинський, Звіт Погорілівської експедиції Інституту археології АН УРСР, Архів Інституту археології АН УРСР.

⁴ Є. В. Махно, Звіт про розкопки біля с. Бесідівки, Смілівського району, Сумської області, Архів Інституту археології АН УРСР.

пам'ятки. На півдні межею поширення сосницьких пам'яток, мабуть, є лінія Київ—Ромни—Суми.

Таким чином, за наявними тепер даними, територія поширення сосницьких пам'яток в основному охоплює всю поліську частину Лівобережної України. Зважаючи на кількість виявлених пам'яток, найбільш заселеними в цю епоху із обстежених районів були райони нижньої і середньої течії Десни, а також басейн Сейму (рис. 2).

Можна думати, що сосницькі пам'ятки відносяться в основному до періоду середньої бронзи. Про це свідчать такі дані: на одному з поселень біля с. Волинцеве, Путивльського району, в урочищі Попова

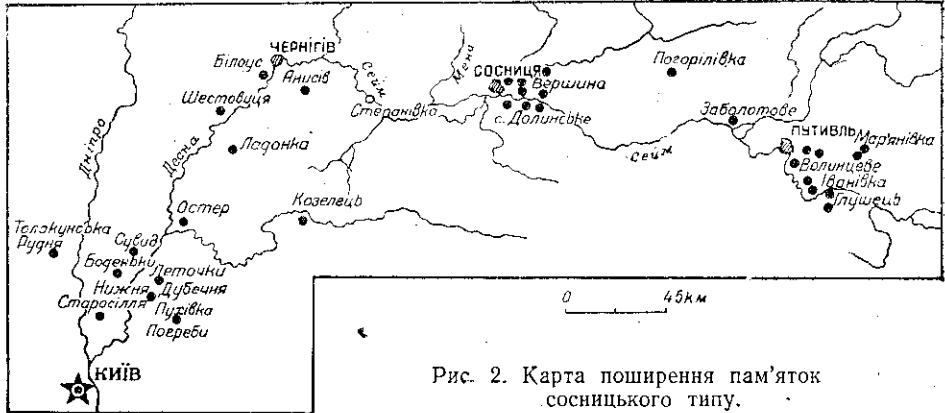

Рис. 2. Карта поширення пам'яток сосницького типу.

Левада, де було розкопано житло землянкового типу¹, на підлозі серед кераміки сосницького типу був знайдений уламок глиняної матриці вислобушної сокири, який датується другою половиною II тис. до н. е. Крім того, в ряді випадків, разом з керамікою сосницького типу зустрінуто характерну, так звану пізньокатакомбну кераміку з багатоваликвою орнаментациєю. Нарешті таке саме датування підтверджує і безсумнівна близькість між сосницькою керамікою і керамікою комарівської культури, поширеної в другій половині II тис. до н. е. на правобережному Поліссі. Ця близькість спостерігається насамперед у формах посудин: сосницькі посудини дуже близькі до основної форми комарівської кераміки — так званих тюльпановидних посудин. Спостерігається подібність і в орнаментациї: як в сосницькій, так і в комарівській кераміці основним орнаментальним мотивом є геометричні візерунки з прокреслених ліній і наколи під вінцями. Тільки в комарівській культурі орнаментация бідніша і одноманітніша. Подібність проявляється також і у звичай обробляти поверхню посудин загладжуванням або іноді підлощуванням, в однакових домішках в глині, що складаються як тут, так і там із зерентовченого граніту.

Можна думати, що близькість між цими двома групами кераміки не випадкова, а ґрунтується в якійсь мірі на спільності походження комарівських і сосницьких пам'яток. Як відомо, в попередній час, в період ранньої бронзи, як правобережне, так і лівобережне Полісся було зайняте культурами шнурової кераміки. Безсумнівнo, пам'ятки дніпро-деснянської групи середньодніпровської культури відрізняються від синхронних їм пам'яток правобережного Полісся, але дуже ймовірно, що обидві ці групи належали населенню, близькому за культурою і походженням.

¹ С. С. Березанская, Исследование поселений бронзы и раннего железа на Сейме, КСИА, в. 4, 1955.

Погляд на комарівські пам'ятки як на дальший етап в розвитку культури племен шнурової кераміки в польській літературі є давно загальноновизнаним. Радянські археологи, які вивчають питання походження комарівської культури, в основному поділяють погляди польських вчених¹.

Зв'язок сосницької та середньодніпровської культур, зважаючи на слабку їх вивченість, не може бути поки що обгрунтований так, як це зроблено для комарівської культури, однак про його існування свідчать певні дані.

Одна з найпоширеніших керамічних форм середньодніпровської культури — висока посудина з відігнутими вінцями — дуже близька до основної форми як комарівського, так і сосницького посуду. Проте найяскравіше подібність сосницької кераміки до середньодніпровської проявляється в орнаментатії. Насамперед звертає на себе увагу вкритий візерунком корпус посудини — від вінець до дна. Сосницькі посудини прикрашалися, як і середньодніпровські, короткими рисочками, нанесеними під кутом одна до одної; тільки на середньодніпровській кераміці цей орнамент частіше наносили відбитком шнурка, а на сосницькій — прокресленими лініями. Спільність орнаментатії проявляється і в тому, що весь корпус посудини розділявся на декілька поясів, оздоблених різноманітними візерунками. Щодо цього характерна орнаментатія однієї посудини, знайденої на Іванівському поселенні, у вигляді горизонтальних смуг, що чергуються між собою, як на фат'яновській та абашевській кераміці (табл. I, 12). Не менш показова наявність на деяких посудинах сосницької культури шнурового орнаменту: в урочищі Вершина, поблизу Сосниць, знайдено уламки верхньої частини посудин з типовими потовщеними і косо зрізаними вінцями, орнаментованими косими насічками. Нижче вінець, приблизно до середини корпусу, посудина орнаментована відбитком шнура (табл. I, 14, 17).

Таким чином, близькість сосницьких пам'яток до комарівських, з одного боку, і до середньодніпровських — з другого, робить природним припущення про спільну лінію розвитку між середньодніпровською культурою раннього бронзового віку і сосницькою групою пам'яток, яка відноситься до періоду середньої бронзи.

Дальша доля населення, яке залишило сосницьку культуру, поки недостатньо ясна, тому що пам'ятки пізньої бронзи в лівобережному Поліссі досліджені ще дуже слабо.

Проте під час робіт експедиції «Великий Київ» в нижній течії Десни було досліджено ряд поселень (Лебедівка, Хотянівка, Вовча Гора та ін.) з керамікою, близькою до сосницької, але вже з елементами більш пізнього часу, зокрема з характерним для орнаментатії пізньої бронзи лісостепової частини України гладким наліпним валиком.

Близьке за характером до лебедівських, але трохи пізніше поселення, яке на підставі бронзових прикрас датується VII ст. до н. е., було досліджене біля с. Волинцеве, Путивльського району².

Наявність цих поселень дає підставу думати, що населення, яке залишило пам'ятки типу сосницьких, не зникло, а стало однією з основ складання культур пізнього бронзового віку в лівобережному Поліссі України.

Велике значення для характеристики сосницьких пам'яток має обряд поховання. Уявлення про нього в якійсь мірі дають розкопки В. А. Іллінської 1950 р. біля с. Харівка, Путивльського району, Сумської області, під час яких було досліджено курган з чотирма похованнями. Кістяки,

¹ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, 1949; В. Д. Рыбалова, К вопросу о сложении культур эпохи бронзы в лесостепной полосе правобережной Украины, Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953.

² С. С. Березанская, ук. твір.

здебільшого сильно зруйновані, лежали в глибоких ямах скорчено на лівому боці.

Біля ліктя кістяка в похованні № 1 знаходилася невелика крем'яна сокира клиновидної форми. Біля поховання № 4, очевидно основного, було знайдено два фрагменти посудини сосницького типу.

Вивчення двох добре збережених черепів, переданих в Інститут етнографії АН СРСР, привело М. М. Герасимова до висновку, що люди, поховані в Харківському кургані, являли собою якийсь новий тип стародавнього європеїда періоду середньої бронзи, різко відмінний як від населення ямної, катакомбної і зрубної культур, так і від населення північної групи фатьяновців¹.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ

ПАМ'ЯТНИКИ ПЕРІОДА СРЕДНЬОЇ БРОНЗИ НА ДЕСНЕ І СЕЙМЕ

Резюме

В последние годы на территории левобережного украинского Полесья было обследовано значительное количество памятников различных периодов эпохи бронзы.

Среди памятников периода средней бронзы удается выделить три обособленные группы с характерными чертами культуры. Описанию одной из этих групп, названной по месту наибольшей концентрации памятников у поселка Сосницы, Черниговской области, и посвящена настоящая статья.

Памятники сосницького типа известны на Сейме, на средней и нижней Десне, а также на Днепре севернее Киева. Они представлены поселениями и курганами. Поселения обычно расположены в поймах рек на небольших песчаных буграх. Исследованные жилища имеют вид землянок прямоугольной формы с глинобитными очагами. Для посуды, составляющей основную часть инвентаря, характерны высокие стройные горшки, орнаментированные прочерченными линиями.

По ряду признаков сосницькая группа памятников очень близка комаровской культуре и, по всей вероятности, составляет ее левобережный вариант.

¹ М. М. Герасимов, Восстановление лица, по черепу, М., 1955, стор. 529.